

ӘОЖ 005.44

Н.Б. Тастандиева

Халықаралық Бизнес Академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: n_tastandieva@mail.ru

Ғаламдану процестеріне көзқарастар мен талдаулар

Аңдатпа. Ерекше өзектілігіне ие болатын ғаламдану процесі әлемдік және ұлттық экономикада біршама мәселелерді тұғызып отыр. Қазіргі кезеңде әлемдік даму ғаламдану процесінің тікелей ықпалымен жүрде. Оның дүниежүзілік экономиканың дамуына, оның барлық салаларында өзіндік ерекше жағдай қалыптастыратынына әр ғалымдар әртүрлі ой қосады. Жалпы ғаламдану процесіне байланысты экономиканы басқаруды дұрыс таңдау тағайындалған приоритеттерден, тактикалық тәсілдерден, кәсіпорынның экономикалық тиімділігі тәуіелді болады. Ұсынылған мақалада әртүрлі экономикалық әдебиеттерді зерделей отырып ғаламданудың теориялық аспектілері және экономикадағы оның негізгі бағыттары әрі ғаламданудың жалпы экономикалық үдерістерге ғана емес, тауарлар мен қызметтер нарығына да, соның ішінде қаржы ресурстарына да әсері қарастырылады.

Түйін сөздер: ғаламдану, талдау, процесс, зертеулер.

Әлемде өтіп жатқан алып құбылыстар мен үдерістерді ауқымы жағынан алып қарасақ та, әрқайсысын салмағы жағынан алғанда да бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін ғаламдану үдерісінің заман уақиғасы деп қарастыруға болады. Өтіп жатқан мұндай маңызды өзгерістер және тағы бір тарихи кезеңнің аяқталуының куәгері және экономикалық ағым өз дамуының сапалы жаңа сатысына өтті. Экономикалық теория жағынан алғанда «ғаламдану» – әлем деңгейіндегі елдер өмірінің және экономиканың барлық салаларын қамти отырып, өзара қарым-қатынасты күшейту процесі. Бір жағынан алғанда, ғаламдану – сан қилы қиындықты, қарама-қарсылықты және көпфакторлы құбылыс. Осыған орай, әртүрлі ғылыми бағыттарды, мектептер мен саяси көзқарастарды жақтаушылар оған мүлдем әртүрлі ойлар қосады. Ғаламдануды түсіндірудің әртүрлі анықтамалары мен жолдары бар. Осыған қатысты көптеген пікірталастар айтылуда. Оның тереңге кеткен тамырлары мен ауыртпашылық зардабы туралы да қайшылықты пікірлер ұшырасады [1].

Ғаламдану дүниесіне кірудің дұрыс формуласын табу, оған бейімделу, ғаламдық бәсекелестік күшейіп отырған жағдайда әлемдік экономикалық және саяси қатарда қолайлы позицияда болу – өте маңызды мәселе. Ал ол үшін,

ең алдымен, ғаламдану үрдісінің ерекшеліктері неде екенін зерттеуге әрекеттену керек.

Экономикадағы жаһанданудың негізгі сипаттамасы автоматтандыру мен интеграциялау процестерін қиюластыру болып табылады. Британ экономисі Р. Робертсон [2] ғаламдануға жекеленген елдердің әлеуметтік болмысына халықаралық мәндегі түрлі факторлардың: экономикалық және саяси байланыстардың, мәдени және ақпараттық айырбастың тағы сол сияқтылардың барған сайын өскелендене түскен ықпал ету процесі ретінде анықтама береді.

Ресейлік саясаттанушы К. Гаждиевтің пікірі де қызығушылық туғызады, ол ғаламдануды, бір жағынан, адамдардың күнделікті қарекетіне жер шарының басқа бір бөлігінде болып жатқан оқиғалар барған сайын ықпал етіп, екінші жағынан, жергілікті қауымдар әрекетінің маңызды ғаламдық салдары болатын жағдайдағы кеңістік пен уақытта әлеуметтік байланыстар мен институттардың кеңеюі мен тереңдей түсуі деп түсінеді [3, 9-28 б.].

Тұтастай алғанда, ресейлік талдаулардың ой-парасатында ғаламдануға деген «жақтырмаушылық» көзқарас тән. Ресей саясаттанушысы А. Панарин өзінің «Ғаламданумен дерттену» атты монографиясында ғаламдану процесін жойқын сынға ұшыратты. Ол ғаламдануды

«үшінші дүние» елдері үшін, дамушы және өтпелі кезең елдері үшін апатты жоба ретінде көрсетті, ғаламдануды табиғи ресурстарды соңғы рет бөлу, экономикалық жағынан барынша дамыған державалардың пайдасы тұрғысынан, трансұлттық корпорациялардың пайдасы тұрғысынан, ұлттық мемлекеттерді осы ресурстарға деген меншік құқығынан айыруды мақсат ету деп түсіндірді. Оның айтуынша, мұндай бөлудің нақты тетіктері шикізат ресурстарын мүмкін болғанша аз өңдей отырып, басым түрде экспорттау, капиталды сыртқа әкету, экономика инфрақұрылымының жоқтығы, ұлттық элитаның халық мүддесін сатып кетуі, ұлттық мемлекеттілік пен дәстүрлі мәдениеттің күйреуі бой көрсетеді екен [4, 280-281 б.] .

Экономикада ғаламдану үдерісінің дамуы әлемдік нарықта жаңа технологияларды пайдалану арқылы табиғи ресурстар мен ақпарат кеңістігіне бақылауға бәсекелестік сайыс жүргізеді. Бұл ерекше жаңа деректерді қабылдау, беру және өңдеу жүйелерінің дамуымен, сонымен қатар өзгермелі нарық жағдайына және инновацияларға сезімтал болып келетін өте жоғарғы ғаламдық желілерді құру арқылы іске асырылады.

Ғаламдану процесі экономикалық, ақпараттық, мәдени саладағы ұлттық сәйкестендіру процесімен тығыз байланыста жүреді. Ұлттық өзіндік мәнерге ұмтылу әлемдегі ақпараттық ашықтық пен жарысу үдерісін сәйкестендіру жағдайындағы әлеуметтік, экономикалық және саяси дамудың күшті ынталандыруы болып табылады. Мұндайда, ұлттық сана-сезімнің оянуы жаһанданумен байланысты күйреткіш күштерінің әсеріне қарсы қоғамның қорғаныс серпілісі ретінде табылады. Бұл – экономикада мемлекет ішіндегі дәстүрлі байланыстардың үзілісі, бәсекелесуге төмен өндірістің құлдырауы, жұмыссыздықтың шиеленісуі, мәдени және идеология салаларына осы қоғамға жат бастамалардың, байлықтың, мінез-құлықтардың сыналай енуі. Сонымен қатар қоғамдық әлеуметтік-экономикалық және идеологиялық сілкіністер неғұрлым күштірек болса, соғұрлым оған өткір жауап кейде ұлттық жауынгерлік және діндарлық форма ретінде әсер береді. Дәл осы жағдайда планетаның әртүрлі аймақтарында лаулайтын және қанды лаңкестікке апаратын діндарлық және этникалық қақтығыстардың көзқайнаулары жатыр [5].

Батыстың көптеген экономистері мен социо-

логтары арасында ғаламдану процесі салдарының келешегін оптимистік көзқараспен бағалау әзірге артып келеді. Бұл идеологиялық фактормен байланысты, орталықтандырылған жоспарлы социалистік жүйенің күйреуі құндылық жүйеге сай келетін либерализмнің сөзсіз жеңісі ретінде қабылданды. Алайда объективті зерттеушілер мұндай идеологиялық жеңістің мақтанышына абай болуды ескертеді. Коммунизмнің құлауы жаңа формадағы капитализмнің жалғыз дұрыс жолы екенін білдірмейді. Америкалық Ч. Хэнди өзінің «Заман парадоксы» атты кітабында: «Тоталитаризмді жеңген демократияның салтанаты осы демократияда барлығы да өміршең екендігін білдірмейді» деп жазған. Ал басқа америкалық экономист Р. Аллен ғаламданудың экономикаға әсерін зерттей келе, тасқынды нарық үдерістері қазіргі нарықты реттеу концепциясына жатпайды деген шешімге келеді. Бұл концепция айналымда жүрген ақша массасы мен тұрақты және болжамалы атаулы ЖІӨ-нің динамикасы арасындағы байланыстан шығады. Сонда ғана, үкімет бұл ақша массасының көлеміне әсер ете отырып, инфляция өсімінсіз тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ететін құралды өз қолдарына алады. Р. Аллен қаржы нарығындағы ғаламдану аталмыш тұрақтылық пен болжамдылықтың өзгерісіне апаратынын бағдарлаған. Қазіргі реттеуші механизмдердің әлсіз тиімділігі жеке мемлекет пен әлемдік қоғамдастықтың экономикалық және әлеуметтік саяси ахуалдарының тұрақсыздануына жағдай туғызады. Бұл – әдетте әлемдегі қаржылық күйзелістің әлпеті [6].

Ғаламдану қаржы саласындағы тұрақсыздықпен қатар әлемдік экономикадағы сәйкессіздіктің нығаюына және әлеуметтік бөлінулердің дамуына әкеледі. Ағылшындық, канадалық, америкалық зерттеушілердің ізденістерінде өтпелі кезеңдегі ғаламдық экономика тағалап айтылады, яғни экономиканың жаһанды түріне айналуы оның жалпы динамикалық дамуын көрсетпейді, дегенменде бірізгілікте жоғарғы динамикалық жүйелерді ерекшелуге, өте әлсіз және қолайсыз жағдайда болатын стагнацияға ұшыраған жүйелердің кеңеюіне апарды. Мұндай ойды дәлірек экономиканың ғаламдану жағдайындағы әлеуметтік әділеттілікке арналған Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) 81-сессиясында оның бас директоры М. Хансен айтып кеткен. Әлемдік жүйедегі ұлттық

экономикалық интеграция теңсіздік көрінісін әлсіздендіру не жоюдың орнына көп жағдайда, керісінше оны өткірлеп жіберді [7].

Бүгінде дүние жүзінде бір миллиардтан астам адам өте кедейшілік пен қайыршылық жағдайында өмір сүруде. Мұндай ахуал халықаралық деңгейде де мойындалып, сынға алынуда. 2000 жылы Нью-Йоркте мемлекеттер мен үкіметтер басшыларының кездесуінде БҰҰ Бас хатшысы К. Аннан өз баяндамасында: «Ғаламдану көп мүмкіндіктер ашады, бірақ та қазіргі кезде оның игілігі тым біркелкі бөлінбей отыр, ал оның шығындарын баршамыз көтерудеміз. Біздің қазіргі басты міндетіміз – ғаламданудың миллиардтаған адамдарды қайыршылыққа салатын фактор емес, әлемнің барша халықтары үшін оң күшке айналуына қол жеткізу», – деп атап өткен [8, 132 б.].

Тағы бір үлкен мәселенің бірі – ғаламдану жағдайында оның біршама өзгеше мазмұнмен толығы. Біз қазір көптеген елдер арасында ынтымақтастықтың, экономиканың әр түрлі салаларында екі жақты не көп жақты қатынастардың бұрынғыдан да күшейіп келе жатқанын көреміз. Бұл оң үрдіс, дегенмен де тәуелділіктің, қысымның, егемен мемлекеттерді, әсіресе ақпараттық және технологиялық салаларды бақылаудың жаңа формаларының туындап жатқаны белгілі.

Оның үстіне, егемендік принципінің өзі таяудағы он жылдарда қайтадан ой сарабынан өтетін болады. Тәуелсіздік пен егемендіктің бұрынғы анықтамалары тексеруге түсетін болады. Бұған себеп – факторлардың біріне ұлттүстілік ұйымдар мен құрылымдардың пайда болуы. Оларға ұлттық егемендіктің бір бөлігі беріліп, оның өзі ғаламданудың ажырағысыз бөлігіне айналды. Бұған көрнекі мысал – Еуропа Одағы.

Ресей зерттеушілері ғаламдануды елдің экономикалық ашықтығының өсуі (мұның өзі экономикалық қауіпсіздікке тікелей әсер етеді), сауданы ырықтандыру, капиталдың халықаралық қозғалысы деп атайды және де бұл терминді халықаралық интеграция мен шаруашылық тұрмысты интернационаланудың синонимі ретінде қолданады. Ғаламдану – бұл интернационаланудың жаңа кезеңдегі немесе біріктірілген экономикалық тұрмыстың жай ғана деңгейі емес. Бұл XX ғасырдың аяғынан XXI ғасырдың басына ұласқан әлемдік экономиканың төмендегідей бірқатар жаңа құрылымдары:

– әлсіз өзара байланыстағы елдердің әлемдік экономикалық қоғамдастығы біртұтас экономикалық жүйеге айналады;

– ұлттық мемлекеттік формадағы адамзат өмірін жаңа бір формаға түрлендіруді ұйымдастыру өте ауыртпашылықты үдеріс болып сипатталады. Халықаралық экономикалық үдерістер ұлттық мемлекетпен біржақты, екіжақты не көпжақты ретте азды-көпті тиімділікпен реттелетін еларалық деңгейден өсіп, елден тыс мемлекеттік реттеуге онша да ырық бермейтін түрге айналуы мүмкін;

– ұлттық мемлекеттің реттеуіш функциясының әлсіздігі ұлттық экономиканы, сыртқы экономикалық тиімсіз әсерлерден бұрынғыдай қорғай алмайды. Ұлттық мемлекеттің жаңа функциясы пайда болады, ал оның орнына экологиялық, экономикалық дипломатия, антимонополиялық секілді бұрынғы функциялары өзгереді;

– мемлекеттік-монополиялық капитализм интеграциялық бірігулердің халықаралық «жалпы нарық» формасы түрінен Еуропалық Одақ (ЕО) формасына көшеді. Ұлтаралық капитал жылдам өседі;

– қаржы секторы, әсіресе қаржы нарығы ғаламдық ауқымға айналады. Бұл шаруашылық қызметтерінің жағдайын едәуір өзгертеді. Экономиканың нақты саласына салынған 1 долларға бірте-бірте қаржы айналымында жүрген доллардың көбірек үлесі керек болады. Мұндай бір айдағы айналыс әлемдегі өнімдердің жылдық айналымына тең түседі.

Ғаламданудың себептеріне ғаламдық экономиканың құрылуының объективті қажетті шарттастық себептері деп есептеуге болады:

1. Қоғамдық еңбек бөлінісінің сапалы жаңа баспалдағы өндірістік үрдістердің халықаралық бөлісіне, халықаралық өндірістік корпорацияларға ұласуын.

2. Өңдеуші өнеркәсіптердің өсуі және оның негізінде даяр өнім өндірісінің, кен өндіруші өнеркәсіптің және ауылшаруашылығы өндірістерінің әлемдік көлемге көтерілуінен экспорттың өсуінің туындауын.

3. Халықаралық транспорт инфрақұрылымы түбегейлі жақсарды. Елдер арасындағы «экономикалық» қашықтық деп аталатын қашықтық қысқарды және қысқарып келеді.

4. Электрониктер, кибернетиктер, космостық спутниктердің қызу дамуы негізінен

ақпараттық революция жүруде. Кей ғалымдардың ойынша, ХХІ ғасырдың бірінші жартысында ғаламдық ақпараттық қоғам қалыптасады.

ТҰК-ның серіппелі деңгейде дамуы. Мәселен, өткен жүзжылдықтың 90-жылдарының аяғында БҰҰ-ның мәліметтері бойынша бар-жоғы әлемдегі 10 ірі компания әлемдік нарықтағы телекоммуникация саласының 86% мөлшердегі 262 млрд доллар көлемін, 10 алып гигант пестицид өндірісі саласының 85% мөлшердегі 31 млрд доллар тауар көлемін қадағалаған [9].

Ғылыми-техникалық үдерістің және көптеген елдердің ашық экономикасының үйлесімділігі қарқынмен жүрді. ХХ ғасырдың екінші жартысында әлемдік жалпы өнім бірінші жартысымен салыстырғанда 3 есеге артты.

Дегенмен де ғаламдану үрдісінің теріс жақтары деп те атауға болатындар:

- қаржы капиталы билігінің шексіз өсуі, нақты капиталдың талғаусыз өсуі;
- инвестициялық ахуалдың қолайлылығы аз елдерден капиталдың жылыстауы, олардың дамыған елдер арасындағы жағдайын қиындатуы;
- дамушы елдердегі кедейшіліктің қиындауы, өмір сүрудің саралануы;
- қоғам мен табиғат арасындағы кикілжіңнің ғаламдық экологиялық апат қаупін тудыруы;
- экономикалық және басқа қылмыстардың ғаламдық күшеюі.

Ғаламданудың мәнін сапалы жаңа үрдіс ретінде келесі жағдайлармен анықтауға болады:

- адамдардың еркі мен санасынан тыс объективті заңдылық құбылыс;
- қазіргі әлемнің қоғамдық-экономикалық формада дамуы;
- жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың, кластың, ұлттық өркениеттердің әртүрлі мақсаттары мен мүддесінің сипаты және мазмұнының құбылысы. Бұлардың арасындағы күрестің нәтижесі ғаламданудың бағыты мен әлеуметтік салдарын анықтайды [10].

Ғаламдық экономиканы қалыптастыру жағдайында кейбір, жеке дамыған елдер тұрақты әлемдік жетекшілікке үміткер болуы мүмкін.

Бүгінде мұндай елге АҚШ-ты атауға болады. Алайда Еуропада көбісі ертеден келе жатқан, көпғасырлық мәдени салты жоқ ел, әлемді өз артынан тек қана күшпен немесе экономикалық мәжбүрлеумен, яғни өзінің жетекшілігін таңу арқылы ертуі мүмкін. Бұл өз кезегінде көптеген кикілжің жағдайларды тудыруы мүмкін.

Зерттеулердің ескертпелері мен шектеулері, біріншіден, зерттеу құбылысының геннозисін ашумен, екіншіден, ғаламданудың экзо- және эндофакторларына талдаулардың әсеріне байланысты.

Әдебиеттер

- 1 Черковец О.В. Глобализация: экономические реалии и политические мифы. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, закон и право, 2006. – С. 4.
- 2 Robertson R. Glocalization: Time-Space and Homogeneity- Heterogeneity // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London, 1995.
- 3 Гаджиев К. Введение в геополитику. – М.: Логос, 1998. – С. 9-28.
- 4 Панарин А.С. Искушение глобализмом. – С. 280-281.
- 5 Токаев К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы, 2000. – С. 84.
- 6 <http://globalization.ru> – Сайт по проблеме глобализации.
- 7 «Ценности, которые мы защищаем, перемены, к которым мы стремимся. Социальная справедливость в условиях глобализации экономики»: доклад Генерального директора МОТ. 81 сессия. – Женева, 1994.
- 8 Кофи А. Аннан. Мы – народы: Роль Организации Объединенных Наций в ХХІ веке. – М.: Информациология, 2000. – 132 с.
- 9 Globalization With a Human Face // UN Human Development Report. – 1999. – P. 2.
- 10 Экономическая теория: учебник. – Изд. испр. и доп. / под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 630 с.